

Ю. О. ГЛАДЬО. ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМИ ПРАВОЧИНІВ (ДОГОВОРІВ) ПРО ВІДСТУПЛЕННЯ ПРАВА ВИМОГИ

Досліджено правову природу визнання недійсними договорів про відступлення права вимоги, зосереджено увагу на підставах визнання договорів недійсними, а також особливостях укладення договорів про відступлення права вимоги.

Ключові слова: право вимоги, договір про відступлення права вимоги, визнання договору недійсним.

Исследована правовая природа признания недействительными договоров об уступке права требования, сосредоточено внимание на основаниях признания договоров недействительными, а также особенностях заключения договоров об уступке права требования.

Ключевые слова: право требования, договор об уступке права требования, признание договоров недействительными.

The article examines the legal nature of the assignment contracts' invalidation, focuses on the contract's invalidation bases, and stresses on the assignment contracts' conclusion features.

Key words: the right of demand, the assignment contract, invalidation of the contracts.

Відступлення права вимоги полягає у переході прав вимоги від первісного кредитора (цедента) до нового (цесіонарія) на підставі правочину. Це тільки одна з підстав заміни сторони в зобов'язанні, серед інших виділяють ще правонаступництво, виконання обов'язку боржника поручителем або майновим поручителем; виконання обов'язку боржника третьою особою. Відступлення права вимоги відбувається шляхом укладення договору між цедентом та цесіонарієм. І.Н. Трепіцин вказував, що цесія - це сингулярне наступництво в правах первісного кредитора (цедента) з боку третьої особи, тобто особи, що не брала участі у встановленні зобов'язання¹. Відповідно до п.п. 1, 2 ч.1 ст. 512 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України) правонаступництво та відступлення права вимоги є самостійними підставами заміни кредитора у зобов'язанні. Цивільному праву відомі дві форми правонаступництва- універсальне (спадкове правонаступництво і правонаступництво в разі реорганізації юридичної особи) та сингулярне (до правонаступника переходить тільки певне право кредитора). Вбачається, що закріплюючи у ЦК України як підставу заміни сторони у зобов'язанні «відступлення права вимоги» і « правонаступництво», законодавець мав на увазі під « правонаступництвом» універсальне правонаступництво, а під «відступленням права вимоги» – сингулярне. При заміні сторони зобов'язання на підставі правочину з відступлення права вимоги важливе значення має можливість захисту своїх прав як новим і первісним кредиторами, так і боржником. У переважній більшості випадків за захистом свої порушених прав та інтересів звертаються боржники та первісні кредитори.

При переході майнових прав вимоги від первісного кредитора до нового потрібно враховувати, що предметом такого зобов'язання виступатиме особливий різновид майна – право вимоги майнового характеру. Для захисту своїх майнових прав набувач права вимоги (боржник чи первісний кредитор) застосовуватиме не

© ГЛАДЬО Юлія Олексіївна – аспірантка кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

речово-правові способи захисту своїх прав, адже при переході права вимоги від первісного кредитора до нового право власності чи інше речове право у набувача майнового права не виникає. Як вірно зазначено у коментарі Ульпіана до едикту: Ніхто не може перенести більше прав на іншого, ніж він має сам². У набувача права вимоги не виникає право власності чи інше речове право, мова може йти тільки про право розпорядження правом вимоги. Перехід права вимоги від первісного кредитора до нового відбувається шляхом заміни сторони у зобов'язанні, первісному кредитору право вимоги не належить на речовому праві, тому й новий кредитор такого права не набуває. Тому, для захисту свої прав набувач права вимоги (боржник чи первісний кредитор) застосовуватиме зобов'язаль-но-правові засоби захисту цивільних прав.

Найчастіше таким способом захисту виступає визнання правочину недійсним. Відповідно до п. 2.ч. 2 ст.16 ЦК України, способами захисту цивільних прав та інтересів може бути визнання правочину недійсним. Законодавець виділяє два різновиди недійсних правочинів: нікчемний та оспорюваний. Недійсним визнається правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. У випадку, якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин). Як підстави недійсності правочину виділяють недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог передбачених ст. 203 ЦК України. Зокрема, до них відносяться: зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; правочин має вчинятися у формі, встановленій законом; правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Відповідно до Узагальнення Верховного Суду України «Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 24.11.2008 р.³, недійсність правочину виникає через те, що дія схожа на правочин, але за своєю суттю не відповідає його характеристикам. Недійсність правочину зумовлюється наявністю дефектів його елементів: дефекти (незаконність) змісту правочину; дефекти (недотримання) форми; дефекти суб'єктного складу; дефекти волі – невідповідність волі та волевиявлення п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 р.⁴ визначає, що правочин може бути визнаний недійсним лише з підстав, визначених законом, та із застосуванням наслідків недійсності, передбачених законом.

Розглядаючи питання визнання недійсними правочинів з відступлення прав вимоги, необхідно виокремити особливості такої категорії справ. Перше, щоб хотілося зазначити, це *зв'язок договору про відступлення права вимоги з основним зобов'язанням*. Непоодинокими є справи, в яких підставою для визнання недійсним договору про відступлення права вимоги є зазначення в основному договорі, права вимоги за яким передаються, прямої заборони на відчуження прав за цим догово-

ром. Зокрема, про це йшлося і в справі за позовом Спільного Українсько-Кіпрського ТОВ «Уніметал» до ВАТ «Дніпровський металургійний комбінат ім. Ф.Е.Дзержинського», фірми «Latin American Export&Import, Inc» про визнання недійсним договору відступлення права вимоги від 20.04.2006р., укладеного між ВАТ «Дніпровський металургійний комбінат ім. Ф.Е.Дзержинського» та фірмою «Latin American Export&Import, Inc». Рішенням суду першої інстанції позов задоволено. В обґрунтування вимог позивач посилався на те, що відносини між ним та фірмою «Latin American Export&Import, Inc» ґрунтуються на договорі № 22УК від 17.05.1999 р. (основний договір) та додатковому договору від 20.10.2004 р., який є невід'ємною частиною контракту. Відповідно до п. 11.6 зазначеного вище контракту, жодна із сторін не вправі передавати свої права і зобов'язання по цьому контракту третій особі без отримання на це згоди іншої сторони. За таких обставин позивач вважав, що укладенням спірного договору уступки права вимоги порушуються його права як боржника, що позбавляє останнього можливості належно виконувати свої зобов'язання за контрактом № 22УК від 17.05.1999 р. Дійсно, у випадку, якщо в основному договорі чітко закріплена заборона цесії, договір про відступлення права вимоги може бути визнаний недійсним.

У аналізованій нами справі також порушувалося питання підсудності справи про визнання договору відступлення права вимоги недійсним. При вирішенні справи судом касаційної інстанції встановлено, оскільки позивач не був стороною договору відступлення права вимоги, а в основному договорі зазначалося, що усі спори між сторонами вирішуються арбітражем (Міжнародним комерційним арбітражем при Торгово-промисловій палаті України відповідно до правил арбітражного провадження цього суду), то позивач повинен звернутися за підсудністю⁵. Таким чином, ще однією особливістю даної категорії справ є те, що у випадку прямої вказівки в основному договорі на підсудність, спори між первісним кредитором та боржником вирішуватимуть в порядку передбаченому основним договором.

Іншою характерною особливістю даної категорії справ є необхідність *правильного встановлення різновиду договору з відступлення права вимоги*. Як свідчить практика розгляду судами справ про визнання правочинів з відступлення права вимоги недійсними, ця обставина має вагоме значення. Для прикладу візьмемо Постанову Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 10 липня 2007 року у справі № 26/347-06-6531 (за касаційною скаргою товариства з обмеженою відповідальністю «Дубль А» (далі – Товариство) на постанову Вищого господарського суду України від 5 квітня 2007 року)⁶. Суть справи полягала в неправильному встановленні судами першої, апеляційної інстанцій різновиду договору про відступлення права вимоги. А саме: в липні 2006 р. відкрите акціонерне товариство «Науково-дослідний інститут спеціальних способів лиття» (далі – Інститут) пред'явило в господарському суді Одеської області позов до закритого акціонерного товариства акціонерного промислово-інвестиційного банку в особі філії «Одеське центральне відділення Промінвестбанку» (далі – Банк) та Товариства про визнання недійсним укладеного відповідачами правочину про уступку права вимоги від 23 червня 2006 р. В обґрунтування позовних вимог щодо недійсності правочину про уступку права вимоги Інститут посилався на те, що зазначений правочин фактично є договором факторингу й укладений з боку Товариства, яке не мало статусу фінансової установи, з порушенням вимог ст. 1077, 1079 ЦК України та ст.ст. 4, 5, 7 Закону України «Про

фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг». Тобто, позивач фактично вказав на так званий «дефект суб'єктного складу» договору про відступлення права вимоги. Однак, суд першої інстанції не встановлював наявності чи відсутності такого фактору. Своїм рішенням в задоволенні позовних вимог відмовив з тих мотивів, що при укладенні правочину про уступку права вимоги Банк та Товариство діяли відповідно до вимог ст. 1077 та 1079 ЦК України (тобто, визнав, що в цій ситуації укладено договір факторингу). Постановою Одеського апеляційного господарського суду від 14 листопада 2006 р. зазначене рішення скасовано, позов задоволено.

31 травня 2007 року колегією суддів Верховного Суду України за касаційною скаргою Товариства порушено провадження з перегляду у касаційному порядку постанови Вищого господарського суду України від 5 квітня 2007 року № 26/347-06-6531. Верховний Суд України у постанові від 10 липня 2007 року задовольнив касаційну скаргу та зазначив, що не можна погодитись із висновками судів апеляційної та касаційної інстанцій, які визначили правову природу провочину про уступку права вимоги як договору факторингу, та виходячи з цього визнали зазначений правочин недійсним через його невідповідність вимогам законодавства щодо сторін у договорі факторингу. Договір факторингу* спрямований на фінансування однією стороною іншої сторони шляхом передачі в її розпорядження певної суми грошових коштів. Ця послуга за договором факторингу є оплатною, при цьому сама грошова вимога, передана клієнтом фактору, не може розглядатись як плата за надану останнім фінансову послугу.

Таким чином, Верховний Суд України розмежував поняття договору відступлення права вимоги як загальне та договір факторингу як спеціальне-різновид договору про відступлення права вимоги. В свою чергу, договір факторингу – це тільки один із різновидів оплатної cesії. Для з'ясування виду договору відступлення права вимоги необхідно встановити чи він є оплатним чи безоплатним, суб'єктний склад сторін договору, всебічно дослідити зміст договору тощо.

На наш погляд, якщо сторонами укладений оплатний договір з відступлення права грошової вимоги (факторингу), однак, недотримано вимог щодо суб'єктного складу сторін договору (фактор-фінансова установа), він може бути визнаний недійсним не з підстави відсутності цивільної дієздатності (ч.2 ст.203 ЦК України), а з підстави невідповідності законодавству України, передбаченої ч.1 ст. 203 ЦК України, а саме: зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. Це пояснюється тим, що в установчих документах юридичної особи, яка виступає в ролі фактора повинно бути зазначено, що це фінансова установа. Окрім того, ч.1 ст. 227 ЦК України передбачає, що правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії), може бути визнаний судом недійсним. Хоча надання факторингових послуг – неліцензована діяльність**, однак, юридичній особі необхідно одержати дозвіл (зарєєструватися) для надання фінансових послуг. Відповідно до п.11 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»⁷, факторинг визнається фінан-

* Відповідно до ч.1 ст.1077 ЦК України, за договором факторингу (фінансування під відступлення права грошової вимоги) одна сторона (фактор) передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) за плату, а клієнт відступає або зобов'язується відступити факторові своє право грошової вимоги до третьої особи (боржника).

совою послугою. Ст. 5 вищезазначеного закону встановлює, що фінансові послуги надаються фінансовими установами, а також, якщо це прямо передбачено законом, фізичними особами- суб'єктами підприємницької діяльності. Особа набуває статусу фінансової установи після внесення про неї запису до відповідного державного реєстру фінансових установ. Тобто, в законодавстві міститься пряма вказівка на те, що послуги факторингу надаються тільки фінансовими установами. Отже, в разі недодержання фактором за договором факторингу щодо набуття статусу фінансової установи, такий договір може бути визнаний недійсний на підставі ч. 1 ст. 203 ЦК України. Згідно з ч. 2 п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України №9 від 06.11.2009 р., вимоги про визнання такого правочину недійсним можуть заявлятися як сторонами правочину, так і будь-якою заінтересованою особою в разі, якщо таким правочином порушено її права чи законні інтереси, а також органами державної влади, які відповідно до закону здійснюють контроль за видом діяльності, яка потребує ліцензування.

Особливу увагу при розгляді справ про визнання недійсними правочинів про відступлення права вимоги потрібно приділити проблемі встановлення *цивільної дієздатності особи, яка вчиняє правочин*. Цікава позиція щодо цього питання висловлена у Постанові Вищого господарського суду України від 27.06.2007 р. у справі № 11/30 (за касаційними скаргами Акціонерного комерційного банку «Прем'єрбанк» на постанову Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 31 січня 2007 р. та Товариства з обмеженою відповідальністю з іноземними інвестиціями «Тріола-Фрахт» на постанову Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 31 січня 2007 р. та рішення господарського суду Дніпропетровської області від 19 жовтня 2006 року по справі № 11/30 за позовом АКБ «Прем'єрбанк» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Енерго-Міг», ТОВ з П «Тріола-Фрахт» та Товариства з обмеженою відповідальністю інформаційно-комерційного центру «Комінфо» про визнання недійсним договору уступки права вимоги, звернення стягнення на заставлене майно)⁸.

Рішенням господарського суду Дніпропетровської області від 19 жовтня 2006 р. позов задоволено та визнано, що АКБ «Прем'єрбанк» на момент укладення договору про відступлення права вимоги від 15 липня 2004 р. не мав необхідного обсягу цивільної дієздатності, оскільки вона була обмежена актом державного органу, який здійснює контроль за належним виконанням комерційними банками банківських операцій. Постановою Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 31 січня 2007 р. по справі № 11/30 апеляційна скарга ТОВ П «Тріола-Фрахт» на рішення господарського суду від 19 жовтня 2006 року задоволена частково. Вищий господарський суд України скасував постанову Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 31 січня 2007 р. по справі № 11/30 в частині визнання недійсним договору уступки права вимоги № 1 від 15 липня 2004 р., в позові Акціонерному комерційному банку «Прем'єрбанк» в цій частині відмовив.

^{**} Згідно ст.2 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» ліцензування діяльності з надання фінансових послуг здійснюється згідно з законами, що регулюють відносини у цих сферах. ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» визначає, які операції підлягають ліцензуванню. Відповідно до п.5ч.2 Ст 47 вищезгаданого закону, операції за грошовими вимогами, надання гарантій, порук за грошовими зобов'язаннями можуть здійснюватися банками без окремої ліцензії. Тобто, не потрібно окремої ліцензії для надання факторингових послуг.

У постанові Вищого господарського суду України зазначено, що господарський суд Дніпропетровської області, з висновком якого погодився Дніпропетровський апеляційний господарський суд, визнаючи недійсним договір уступки права вимоги від 15 липня 2004 р. № 1 виходив з того, що на момент його укладення Рішенням комісії з питань нагляду та регулювання діяльності банків при управлінні Національного банку України в Дніпропетровській області від 12 лютого 2004 р. № 110 обсяг цивільної дієздатності Акціонерного комерційного банку «Прем'єрбанк» був обмежений шляхом заборони відчуження ним активів. Однак, відповідно до п. 2.1 Постанови Національного банку України «Про затвердження Інструкції про порядок складання та оприлюднення фінансової звітності банків України» від 7 грудня 2004 р. № 598 «активи» – це ресурси, контрольовані банком у результаті минулих подій, використання яких, як очікується, приведе до надходження економічних вигод у майбутньому. За умовами п. 1.2 договору про уступку права вимоги від 15 липня 2004 р. № 1 Новий кредитор (ТОВ «Енерго-Міг») здійснює оплату на користь Первинного кредитора (АКБ «Прем'єрбанк») на суму заборгованості по кредиту та відсоткам в строк до 5 серпня 2004 р.

Як вбачається з постанови Вищого господарського суду України у цій справі, за умовами оспорюваного договору, уступка права такої вимоги спрямована на повернення АКБ «Прем'єрбанк» активів, а не на їх відчуження. За таких обставин колегія суддів прийшла до висновку, що АКБ «Прем'єрбанк», укладаючи з ТОВ «Енерго-Міг» договір уступки права вимоги від 15 липня 2004 року № 1 і маючи в наявності встановлені контролюючим державним органом обмеження в обсязі своєї цивільної дієздатності, не вийшов за їх межі, а, отже, підстав для визнання недійсним договору уступки права вимоги від 15 липня 2004 р. у судів першої та апеляційної інстанцій не було. На наш погляд, у вищезазначеній ситуації досить вузько трактується поняття «актив». Це підтверджується також визначенням поняття «фінансові активи», яке міститься в Законі України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», а саме: це – кошти, цінні папери, боргові зобов'язання та право вимоги боргу, що не віднесені до цінних паперів. Зобов'язальне право вимоги майнового характеру також підпадає під визначення активу, оскільки підлягає вартісній оцінці, може перебувати в обігу та внаслідок певних дій щодо його відчуження особа здатна набувати економічної вигоди. Тому досить суперечливою є позиція, згідно якої право вимоги майнового характеру не входить до активів банку. Вважаємо, що у данному випадку цивільна дієздатність банку фактично була обмежена щодо здійснення правочинів, в т.ч. відступлення права вимоги.

Часто трапляються випадки про визнання договорів відступлення прав вимоги недійсними у зв'язку із тим, що договір укладено без згоди боржника. Це стало предметом дослідження у справі № 6/230-06-5888 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю Виробничо комерційного підприємства «МА-КІ» ЛТД (далі – ТОВ ВКП «МА-КІ») ЛТД до Дочірнього підприємства «Мелопт» Товариства з обмеженою відповідальністю «Агро-Південь» (далі – ДП «Мелопт»), Приватного підприємства «Южінколмстрой» (далі – ПП «Южінкомстрой»), Товариства з обмеженою відповідальністю «Южметтехпром» (далі – ТОВ «Южметтехпром») про визнання недійсними договорів уступки права вимоги № 30/05-06 від 30.05.2006 р., укладеного ДП «Мелопт» з ТОВ «Южметтехпром» та договору № 02/06-06 від 02.06.2006 р., укладеного ПП «Южінкомстрой» з ТОВ «Южметтехпром»⁹. Позивач посилався на те, що укладення вищезазначених договорів

відступлення прав вимоги відбулося без його згоди. У рішенні Господарського суду Одеської області від 11 липня 2006 р. зазначається, що вимоги позивача про визнання недійсними договорів уступки прав вимоги № 30/05-06 від 30.05.2006 р. та № 02/06-06 від 02.06.2006 р. є необґрунтованими і такими що не підлягають задоволенню. Відповідно до ст. 516 ЦК України заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника. Зазначене, спростовує твердження позивача про те, що ненадання йому договорів уступки прав вимоги, свідчить про їх неукладення взагалі (хоча позивач ставив питання про визнання таких договорів недійсними). Як вказувалося вище, кредитор у зобов'язанні не може бути замінений, якщо це встановлено договором або законом (інших передумов ЦК України не закріплює). У випадку, якщо погодження уступки права вимоги боржником прямо не передбачено основним договором чи законом, боржник не вправі визнавати договір уступки недійсним з цієї підстави.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що визнання недійсними договорів з відступлення прав вимоги має певні особливості, до яких належать: зв'язок договору уступки із основним зобов'язанням; необхідність правильного встановлення різновиду договору відступлення права вимоги; окремі питання виникають при з'ясуванні цивільної дієздатності цедента та в деяких випадках при одержанні його згоди на укладення договору уступки (заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника, якщо інше не передбачено договором чи законом). З метою уникнення неправильного трактування положень договорів про відступлення права вимоги, вищезазначені питання підлягають ґрунтовному дослідженню під час розгляду даної категорії справ.

1. *Трепицын И.Н.* Гражданское право губерний Царства Польского и русское в связи с проектом гражданского уложения. Общая часть обязательственного права. – Варшава, 1914. – С. 202. 2. *Римское частное право: Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Петеревского.* – М.: Юриспруденция, 1999. – С. 290. 3. *Узагальнення Верховного Суду України «Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними»* від 24.11.2008 року // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 1. – С. 22. 4. *Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»* від 06.11.2009 року // [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://rada.gov.ua> 5. *Справа № 30/302-06*// Архів господарського суду Дніпропетровської області. 6. *Справа № 26/347-06-6531*// Архів господарського суду Одеської області. 7. *Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»* від 12 липня 2001 року (із наступними змінами та доповненнями) // ВВР України. – 2002. – № 1. – Ст.1. 8. *Справа №11/30*// Архів господарського суду Дніпропетровської області. 9. *Справа №6/230-06-5888*// Архів господарського суду Одеської області.